

ӨСДЖ-ӨРГДЖСН ХАЛЬМГ КЕЛН-АМТНЭ ЛИТЕРАТУР

★
ДЖИМБИН БЕМБЯ

Хальмг парторганизацин оргбюрон сеглэтр

★

Хальмг урн үгин литература—Алдр Октябрьск социалистическ революцла цацу наста. Алдр Октябрин герлэр гегэрүлгдсн эн урн үгин литератур сүртэ саяхнар лецгрв. Эн мана хальмг литература Моньгълин болн Корейин, Китдин болн Индийн культурла гүн үндсэри залгьлдата, хальмг олон амтнэ кесг зун джилин культуриг бийдэн шиньгэсн.

Эврэн медрлгэ, нуудг, Дөрвн дорд“ государств тогтагч, нег цагт күчтэ болн ик чинртэ-чидлтэ олон амтнэ үлдлүрн болгч хальмгуд, кесг олон зун джилмүдин туршарт хальмг баатр эпос „Джаньгьрт“, кесг олон дуунд болн келврт орж дуулгддг, туульд орж келгддг мөнхкинд кишгтэ, олон дундан элвг болн куртальтэ орн-нутг күслдэн күсдж йовчхасн.

Олон амтнэ ду дуулач болн йбрал тавч хальмг джавьгьрт-

чир болн йбралчир күчр ик зовльгта-түрүтэ зун джилмүдиг ивтдн гатлдж, күслдэн гераслдж сандг иим саяхн джиргьлтэ орн-нутгин туск күслиг авч гарсн. Тиим орн-нутгин тускар „Джаньгьрт“ нигдж күсл болдж келгднэ:

„Укл уга мөнхкин орта,
Урглджд хөрн тавн насни
дүрэр баядг,

Увл уга хаврин кевэр,
Зун уга намрар,
Даарх киити угагьар,
Халх халун угагьар,
Сер-сер гисн салькта,
Бур-бур хурта,
Бумбин орн болна.
Таньсг богдин
Тавн сай алвтн
Тавн сара газрт
Ара багмар буурлгсн бая-

дг.
Ол Маньхн цагьан ууль
Газр тенгьрин киисн болад,
Орун гарх нарни кол дор
Маньхагьад баядг гинэ.

Орн Шартг гилг далань
Ору сору хойр урсулга,
Оньгтэ бадмин герл гарад
баядг гинэ.

Салгсн наямн миньгьн голнь
Дочн сай алвтиннь уудн
болгьндн

Корл уга мөнхк дөрвн цагт
Элсн саарм голар джир-
джиньдж гуугьад
Услвр тугьадж огдг гинэ“.

Гурвн зун тавн джил хооран, эн сандж күсл кедж йовсн орн-нутг хаягьад, нарн шиньгх үзг халагьад, орс государствин газр темцад хальмг улс нуудж гарсн. Эдн тенд ирчкэд, алдр орс амтнэ эврэннь хув-кишган негдүлэд, орс амтиг эврэннь ун харсач болн итклтэ нокцл гидж тедн лавта медсн.

1608 джилд хальмг олон амтн эврэн сан дурар Арэсала негдлэ. Тер ницдж-негдлгьн дорлдж гархд ик чинртэ болсн. Эн йовдл хальмг олон амтиг үкэд чилхаснь гетлгдж, келн-амтн болдж осдж-оргджлгьндн нокд болдж, алдр орс олон амтнэ мал-геран болн культуран дорлүлдж хамцхдн йир сан эв-аргь огсн болдж. Аш суулдн эн йовдл, Алдр Октябрьск социалистическ революц дииснэ хоби мана хальмг улс келн-амтн

болдж осхдн кецү эрки чинриннь нилчэн үзүлсн. Советск Хальмг таньгьчин мал герн болн культурн дордэн гарч осдж-оргдждн бас ик нокд болсн.

Хальмг олон амтн орс олон амтнэ иньг-амрг баялгьн, талдан йилгьү сан джиргьл, талдан сан хув-кишг хаяд негддж ноолдх ноолданд улм батрсн болдж. 1617 джил хаана йосна оманс Иван Болотниковин котлврэр крестьянсн болн хазгудин кесн бослгьнд, 1671 джил боярмудин болн помещикүдин оманс сордж Степан Разина котлврэр крестьян улсин кесн бослгьнд, 1773-1775 джил Емельян Пугачевин котлврэр болсн крестьянск даянд—цуг эн тоотд хальмгуд бас орлцсн болдж.

Орсин газр харслгьнд, эврэннь шин төрскэн—Арэсэг газдин даяснэс, куунэ газр булагьачнрас харсдж, кесг олон баяр бардж ноолданд болн йовудт, нерн туурсн орс церглэ хамдан, хальмгуд орлцдж йовсн. 1709 джил Полтав балгьсна дор шведск аармиг даялдж хамх цокхд, орсин хаана негдгч Петрин гардврэр гурвн миньгьн мортэ хальмг церг орлцсн. 1812

джил төрскэн харсдж леонла орс амтн даянд гурвн хальмг орлцдж, нерн туурулсн Эн нигдж хамдан ошатила ноолдлгьн олон амтиг орс олон амтн ницнэгьү баяхиг улм лдж чаньгьгала. Орс олон амтн хамдан йовдж, сулдхврн ноолданд дор болдж йовхла, зуг хальмг улс бийдэн авч чадхн, орсин котлврэдин дажрлгьнас баячудасн болн нойл даяснэгүдэсн хагьцдхн эн йовдл лавта илсн.

Алдр орс олон амтнэ болдж туунэ баатр котлврэдин классин, Арэсэд баясн келн амтсн кецү догшин болгч—орсин хаана ноолддж диисн диисн кумн амтнэ тууджл орцаг эклв. Алдр Октябрьск социалистическ революц ик дуурэн хальмг теергин эджго эрм цагьан смүдэр бас курв.

1918 джил хальмг Советмүд токтла. Цагь революцин оманс сордж дг бандмудла эврэннь Советин йосан харсдж

...күч-көлсәри бәәдг
...дулж авхин центр-
...Советмүд болдж гар-
...олсчирин алдр көглврч
...В. И. Ленинә „Халь-
...дуурт“ — гидж нерәд-
...жлгч үгмүднь цуг халь-
...чаньгь дуураи болдж
...ахир-дуур! Цагъя-
...бандмудас тана гәзритн
...мн. Эн тана газритн
...ин төлә көдлмшч-кре-
...правительств болн туу-
...Аармнь ноолджац-
...болв эн сулхвр шулу-
...дан цусн багъ асхрл-
...күцәхин эркд, хальмг
...тәән, мел нег күн кев-
...хаана генералмудин,
...дин өмнәс сөрдж бо-
...никиниг түргәр имрдж
...екд Улан Аармд нөкд
...сергтә.
...ахир-дуур! Тана
...тнә хув-кишгнь тана
...гарттн бәәнә. Улан
...зергләнд цугъяр орц-
...Цагъачудин, хазгудин,
...нә бандмудин өмнәс
...цугъяр босцхатн! Эв-
...Советин йосан харслгъ-
...гяр босцхатн!“ — гидж
...жилин июль сард В. И.
...келсн.

В. И. Ленинә дуудлгъна хә-
руднь цуг хальмг теегәр пар-
тизанск отрядмуд, улан мөрн
цергә сотньс токтагдсн.

Негдгч мөрн цергин хальмг
полк, туунә дарунь хойрдгч
мөрн цергин хальмг полк бур-
дәгдсн. Тер полксин дәәчир
турун болдж хальмг келәр
„Улан Хальмг“ — гидг газет
бурдәдж гаргъсн болдг. Шин
кишгтә джиргъл токтахин тө-
лә ноолдсн халун ноолдана
залин гүдүд, хальмг револю-
ционн поэзий (шулгүд) төрдж
гарсн. Тер джилмүдт турун
хальмг мөртә цергүдин полит-
комиссарнь поэт болн ду гар-
гъач Х. Б. Кануковин бичсн
дуудиг одачн мана олн әмтн
дуулна. Эн дуд зәрмснь кезә-
нәс авн олн-әмтнд таасгддж
дуулгдна.

Куч-көлсәри бәәгч олн әм-
тиг туру-зүдүгъас болн келн-
әмтнә даджрлгънас сулдхлгън,
олн-әмтн эврәннь эрдм-билгән
илдүлдж үзүлхднь болн цаа-
ранднь өнртүлдж өсгхднь дала
ик эв-аргъ өгв. Советин йосн
токтсн джилмүдин эргид халь-
мг ури үгин литератур нег
улу ик күцлттә болв. Эн ца-
гин эргид кесг олн темдгтә
сән писательмүд — поэтнр, про-

заикс, драматургс гарч өсцхäv.
Манджин Нимгрин болн Баснь-
га Баатрин, Колян Санджин
болн Сян-Белгин Хасрин, Су-
сен Аксена болн Көглтин Да-
ван, Лееджнә Цернә болн Ин-
джин Лиджин, Нарман Мор-
хаджин болн Көктән Элдән,
Эрджәнә Константинә болн
Дорджин Басньгин, наньчн ул-
син бичсиг мана умшачнр сәй-
нәр медж дурлцхана.

Мана орн-нутгт күцәгдсн со-
циализмин алдр тууджлгч дии-
лврмүд, ик орн-нутгин йосан
гартан авч эзн болсн советск
күн, советск олн-әмтиг ком-
мунизмн хаалгъар көтлгч,
туургсн Коммунистическ пар-
тин гардгч чинр — эн хамг тоот
хальмг поэтмүдт болн прозаик-
ст улм шин шулгүд, поэмс,
рассказмуд бичхднь дөнъ бо-
лдж, күч өгнә. Немецк-фашист-
ск булагъачнрин өмнәс сөрдж,
советск олн-әмтн Төрскән хар-
слгъна Алдр ик дәәнд орлц-
нднь нерәддж „Маниг бичә мар-
ртн, әмдулс“ — гидг нертә поэм
Көглтин Дава бичсн. Тер поэм
мин эрки баатрмуднь: Советск
Аармин дәәч, багъ наста мань-
гьд поэт Муратов Темир; 1910
джил Петербургск универси-
тетд дасн Пражск универ-
ситетин профессор Костае Гус-

тайнис; юмнас әәдго орс салдс
— партизан Андрей.
Эн поэм маньгьдин поэт —
герой, Ленинск премин лауре-
ат Муса Джалилд нерәдгдж
бичгдсн. Теруна залушг йов-
лмуд, советин нутгин эрки
патриот бәәдл Көглтин Даваг
3 миньгь шаху строкта ик
эпическ произведение бичхднь
омгшав. Ури үгин гуунәрн,
билг-утхиннь чидләри болхла
эн поэм советск хальмг поэ-
зин йилгърхән сән произведение
болджана. Эн поэмд фашистн-
рин өмнәс сөрдж ноолдлгъна
болн интернациональн туск
учр-йовдл ик ивтркәгъар кел-
гдджәнә.

Поэзинчн, прозинчн халхар
Колян Сандж болн Сян-Белгин
Хаср сәәнәр күцлттәгъар бич-
цхәнә. Эдн хоюрчн хальмг
фольклор (туульс, үлгүрмүд)
болн хальмг олн-әмтнә амн
угин кел кецү сәәнәр медцхә-
нә.
„Бригадир“ гидг поэм болн
олн шулгүд бичсн поэт Колян
Сандж, ода „Улада“ гидг ро-
ман бичдж бәәнә. Олн әмтнд
темдгтә „Ончн бөк“ поэм,
„Хаалгъ“ гидг шулгүдин,
„Шулмс“ гидг рассказмудин
хураньгъус бичсн поэт Сян-
Белгин Хаср, А. С. Пушкинә

бичсн цуг туульмудиг хальмг
келнд орчулв. Сян-Белгин Хас-
рин орчулсн А. С. Пушкинә
туульсиг шинәс барлхар Халь-
мг дектрин издательств белд-
джәнә.

Эрджәнә К., Нарман М.,
Сусен А., Көктән Э., Инджин
Л., Дорджин Б. бичлгън-бил-
гүдтнь магъд уга күцлмуд
бәәцхәнә. Сул цагг шин шул-
гүд болн прозмуд бичдж эдн
шундж көдлджәцхәнә.

Мана бичәчнрин — шулгчн-
рин зергләнд шинәс өбдән
өсдж йовх, багъ наста Бала-
кан Алексей, Хоньна Миха-
ил, Байдын Санджара, Сань-
гьджин Бося болн наньчн улс
ордж бәәцхәнә.

СССР-н олн-әмтсин ницнъ-
гъу иньг-амргар бәәдг булд
Советск Хальмг таньгъч өсдж
батрджана. Шидр „Теегин“
герл“ гидг хальмг ури үгин
альманах барас гарв. Энүнд
20-гар бичәчнрин болн поэт-
син произведениес барлгдв.
Алдр Октябрьск социалисти-
ческ революцин 40-ч джилин
өбнд тер альманах хальмг
бичәчнрин ик творческ рапорт
болдж гарв.

Энүнд
20-гар бичәчнрин болн поэт-
син произведениес барлгдв.
Алдр Октябрьск социалисти-
ческ революцин 40-ч джилин
өбнд тер альманах хальмг
бичәчнрин ик творческ рапорт
болдж гарв.